ससम्भ्रमः। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा, भागवते। ३। १९। ५।
"तं व्यग्रचक्रं दितिजाधमेन
स्वपार्षदमुख्येन विसर्ज्जमानम्॥")
पुं, विष्णुः। यथा,—
"प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥

व्यङ्गः, पुं, (विकृतानि अङ्गानि यस्य।) भेकः। इति मेदिनी॥ (विकृतानि अङ्गानि यस्मात्।) मुखरोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः।
मुखमागम्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः।
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत्॥"
इति माधवकरः॥*॥
तस्य चिकित्सा।
"वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनः।
व्यङ्गे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया॥
अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरेण च।
जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्व्यङ्गञ्च नीलिकाम्॥
वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम्।
कुष्ठं कालीयकं लोध्रं एभिर्लेपं प्रयोजयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥
(त्रि, विगतं अङ्गं यस्य।) हीनाङ्गः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। १६। २०।
"यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात्।
न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम्॥")

व्यङ्ग्यः, त्रि, व्यञ्जनया बोध्योऽर्थः। यथा,—
"वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः॥"
इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः॥

व्यच, शि व्याजे। सम्बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट्।) व्याजश्छलः। श, विचति सतं खलः। छलयति इत्यर्थः। अविचीत् विव्याच। इति दुर्गादासः॥

व्यजः, पुं, (व्यजत्यनेनेति। वि+अज+"गोचरसञ्चरेति।"३। ३। ११९। इति घञ्। निपातनादजेर्व्यघञपोरिति वीभावो न भवति।) व्यजनम्। विपूर्व्वाजधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

व्यजनं, क्ली, (व्यजत्यनेनेति। वि+अज+ल्युट्। 'वा यौ।'२।४।५७। इति पक्षे वीभावो नास्ति।) तालवृन्तकम्। इत्यमरः॥ पाखा इति भाषा॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। ८।
"सचन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः
सहारयष्टिस्तनमण्डलार्पणैः।
सवल्लकीकाकलिगीतनिस्वनैः
प्रबुध्यते सुप्त इवाद्य मन्मथः॥")
अस्य सामान्यगुणः। मूर्च्छादाहतृष्णाघर्म्मश्रमनाशित्वम्॥ तालव्यजनगुणः। त्रिदोषशमनत्वम्। लघुत्वञ्च। वंशव्यजनगुणः। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। वायुपित्तकारित्वञ्च॥ वेत्रवस्त्रमयूरपुच्छव्यजनगुणः। त्रिदोषनाशित्वम्॥ बालव्यजनगुणः। तेजस्करत्वम्। मक्षिकादिनिवारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

व्यञ्जकः, पुं, (व्यनक्तीति। वि+अन्ज+ण्वुल्।) अभिनयः। इत्यमरः॥ द्वे हृद्गतक्रोधादिभावाभिव्यञ्जके। व्यनक्तीति व्यञ्जकः। अन्ज ध ञि गति म्रक्षणे णकः। आङ्गिकसात्त्विकवाचिकाहार्य्यभेदात् व्यञ्जकश्चतुर्व्विधः। अभिमुखं नीयते अर्थोऽनेन इति अभिनयः। नी ञ प्रापणे अन्। हस्तादिभिः शस्त्रघातादिसूचनमभिनयः। घटाद्याकारसूचकं करादिसंस्थानमभिनयः इत्यन्येऽपि। इति भरतः॥ व्यञ्जनया प्रतिपादकः। (यथा, साहित्यदर्पणे।२।३१।
"अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा॥"
प्रकाशके, त्रि। यथा, मनुः। २। ६८।
"उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्म्मयोगं निबोधत॥")

व्यञ्जनं, क्ली, (व्यज्यते म्रक्ष्यते अन्नादि संयोज्यतेऽनेनेति। वि+अञ्ज+ल्युट्।) अन्नोपकरणम्। तत्तु सूपशाकादि। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायः। तेमनम् २ निष्ठानम् ३। इत्यमरः॥ तेमः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ६७। २।
"आनो भर व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनम्॥")
अस्य गुणाः।
"व्यञ्जनं शाकमत्स्याख्यं हृद्यं वृष्यञ्च पुष्टिदम्।
द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं मत्स्यमांसयोः।
तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत्॥"
इति राजवल्लभः॥
व्यञ्जनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥*
चिह्नम्। (व्यञ्जना। यथा, साहित्यदर्पणे।३।५९।
"अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे॥")
श्मश्रु। (यथा, महाभारते। १। १५८। ३४।
"कुत एव परित्यक्तुं सुतं शक्ष्याम्यहं स्वयम्।
बालमप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम्॥")
अवयवः। दिनम्। इति मेदिनी॥ स्त्रीपुंसयोरशुद्धदशः। स तु उपस्थः। अर्द्धमात्रकम्। स तु ककारादिक्षकारान्तवर्णः। इति धरणिः। (यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ६४०।
"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥")

व्यञ्जना, स्त्री, (वि+अञ्ज+णिच्+युच्। टाप्।) शब्दस्य वृत्तिविशेषः। तस्या लक्षणं यथा,—
"विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥"
शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा लक्षणा तात्पर्य्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपक्षीणासु ययान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जन-ध्वनन-गमन-प्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम। तत्र।
"अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा॥"
अभिधामूलामाह।
"अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते।
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया॥"
आदिशब्दाद्विप्रयोगादयः। उक्तं हि।
"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥"
इति॥
सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते। अशङ्खचक्रो हरिरिति तद्वियोगेन तमेव। भीमार्ज्जुनाविति अर्ज्जुनः पार्थः। कर्णार्ज्जुनाविति कर्णः सूतपुत्रः। स्थाणुं वन्दे भवच्छिदे इति स्थाणुः शिवः। सर्व्वं जानाति देव इति देवो भवान्। कुपितो मकरध्वजः इति मकरध्वजः कामः। देवः पुरारिरिति पुरारिः शिवः। मधुना मत्तः पिक इति मधुर्वसन्तः। पातु वो दयितामुखमिति मुखं सांमुख्यम्। विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः शशी। निशि चित्रभानुरिति चित्रभानुर्वह्निः। भाति रथाङ्गमिति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम्। स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृन्न काव्य इति तस्य विषये नोदाहृतम्। इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः स्वरोऽपि काक्वादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिकृदेव। उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिकृदेवेति। एतद्विषये उदाहरणमुचितमेव इति तन्न तथाहि स्वराः काक्वादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम्। किञ्च यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोरनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः न च तथा अतएवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति च नय इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण। आदिशब्दादेतावन्मात्रस्तनीत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम्। एवमेकस्मिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्दस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना। यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्द्दशभाषावारविलासिनीभुजङ्गमहाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम्।
"दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं संमीलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विश्वग्वृतो
भोगिभिः।
नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं
धारयन्।
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः॥"
अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्य उमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपो-